

PARTYCYPACJA SPOŁECZNA

Co to jest partycypacja obywatelska?

... **partycypacja, czyli uczestnictwo**. To sposób na aktywne branie udziału w wydarzeniach, które nas dotyczą. Możliwość zabierania głosu, uczestniczenia ludzi w działaniach i decyzjach.

... **obywatelska, czyli dotycząca nas jako obywateli**. To taki rodzaj partycypacji, który opiera się na komunikacji z władzą. Skupia się na wzajemnym wspieraniu władzy oraz obywateli we wspólnym podejmowaniu decyzji.

Portal www.partycypacjaobywatelska.pl poświęcony jest tak zwanej partycypacji *wertykalnej* (dotyczącej relacji władzy z obywatelami, często więc nazywanej partycypacją obywatelską), jednak w literaturze pojawia się także zagadnienie partycypacji *horyzontalnej*, które dotyczy przede wszystkim współpracy różnych grup, osób w osiągnięciu wspólnego celu (np. sąsiedzi chcący zagospodarować wspólne podwórko lub różne organizacje zajmujące się osobami niepełnosprawnymi podejmujące wspólne działania).

Partycypacja obywatelska może przybierać różne formy, które w założeniu uwzględniają różny stopień zaangażowania obywateli w podejmowane decyzje. Taki podział nazywany jest drabiną partycypacji.

Informowanie to najprostsza forma partycypacji, angażująca obywateli w najmniejszym stopniu. Działania władz sprowadzają się do poinformowania obywateli o decyzjach ich dotyczących. Nie ma tutaj miejsca na jakikolwiek aktywny wpływ ludzi na kształt podejmowanych przez władzę działań,²

sprowadza ich jedynie do roli biernych odbiorców.

Konsultowanie jest kolejnym "stopniem" na drabinie partycypacyjnej ze względu na zwiększony udział obywateli w prowadzonych działaniach. Poza poinformowaniem, władza daje obywatelom możliwość wypowiedzenia się na temat planowanych działań. Osoby uczestniczące w konsultacjach występują niejako w roli „doradców”, których pyta się o zdanie i opinie w konkretnej sprawie. Głosy obywateli są więc rozważane, choć nie ma gwarancji, że zostaną wzięte pod uwagę. Obecnie, ze względu między innymi na regulacje prawne, jest to jedna z najpopularniejszych form partycypacji obywatelskiej w Polsce.

Współdecydowanie jest najwyższym stopniem partycypacji obywatelskiej ze względu na pełne partnerstwo pomiędzy władzą a obywatelami polegające na przekazaniu obywatelom części kompetencji (ale i tym samym odpowiedzialności) dotyczących podejmowanych działań i decyzji. Poniekąd to wprowadzenie przez władzę w życie prostego (choć bardzo trudnego w rzeczywistości) założenia, że „ludzie wiedzą lepiej, czego im potrzeba”. Tym samym obywatele mają realny wpływ na planowane, dotyczące ich (bezpośrednio lub pośrednio) działania.

Kto może partycypować?

Partycypować może każdy. Ważne jednak, by wiedział po co to robi – jaki cel chce tym samym osiągnąć. W proces partycypacji obywatelskiej, który z założenia dotyczy obywateli oraz władz lokalnych, bardzo często zaangażowane są także organizacje pozarządowe. Odgrywają one często rolę inicjatora całego działania oraz pewnego rodzaju pośrednika między dwoma głównymi „aktorami”. Taki model sprzyja wzajemnej komunikacji i pozwala na lepsze uporządkowanie całego procesu.

Jak partycypować?

Proces partycypacji (zarówno w formie konsultacji, jak i współdecydowania) można przeprowadzić korzystając z bardzo różnych [technik i form](#). Wiele spośród nich pojawia się wciąż jedynie zagranicą, choć w Polsce stosuje się coraz więcej nowych rozwiązań. Przy wyborze odpowiedniej techniki, za pomocą której sam proces będzie realizowany, ważne jest dokładne określenie celu i funkcji, jaką sama partycypacja ma spełnić. Takiej właśnie kolejności kroków w planowaniu procesu dotyczy tzw. zasada FFF (Form Follows Function).

Po co partycypować?

Działania związane z partycypacją można podejmować z bardzo różnych powodów. Partycypacja obywatelska sprzyja rozwojowi demokracji lokalnej (poprzez wzmocnienie oddolnych inicjatyw obywatelskich), pobudzeniu i integracji środowisk lokalnych dzięki podejmowaniu wspólnych działań. Jest również skutecznym sposobem na rozwiązanie kontrowersyjnych problemów: daje możliwość wysłuchania opinii wszystkich zainteresowanych osób, „rozbrojenia” lokalnych konfliktów i zbudowania kompromisu. Jednak konkretne powody i [motywacje](#) leżące u źródeł partycypacji mogą różnić się ze

względu na rolę, jaką odgrywa się w całym procesie i którego spośród zaangażowanych „aktorów” się reprezentuje. /ROZSZERZENIE TEMATYKI NA STRONIE 4/

Jak zaplanować partycypację?

Posiadanie precyzyjnego planu całości procesu daje możliwość odnoszenia się do niego na każdym etapie działania. Świadomość jasno sformułowanego celu, a także elastyczność oraz uważność w obserwowaniu potrzeb, jak i możliwość wszystkich uczestników procesu może zwiększyć jego skuteczność i pomóc w uniknięciu wielu barier, czy problemów.

W dobrym zaplanowaniu procesu partycypacji pomocna może być formuła porządkująca kolejne etapy działania:

CEL

KONTEKST

LUDZIE

PROCES

WYNIK

Pierwszy, najważniejszym krokiem jest dokładne i szczegółowe określenie **celu** całego procesu. Aby to zrobić warto odpowiedzieć sobie na kilka podstawowych pytań:

po co to robimy? – warto wyodrębnić cel najważniejszy oraz pozostałe, „wtórne” rezultaty

w jaki sposób i w jakim stopniu wpłynie to na dalsze decyzje/posunięcia? – warto mieć świadomość możliwości prawnych od samego początku i jasno informować o nich wszystkich potencjalnych uczestników

kto zajmie się wdrażaniem wypracowanych rozwiązań oraz kontrolą wdrażania? wyznaczenie konkretnej osoby/organizacji za to odpowiedzialnej zwiększa szansę na przyszłe uwzględnienie rezultatów procesu (wpływa również pozytywnie na wiarygodność partycypacji)

Kolejnym obszarem, który należy wziąć pod uwagę planując wszelkie działania partycypacyjne jest ich **kontekst**. Można diagnozować go zarówno za pomocą własnych działań i poszukiwań, badań wśród społeczność lokalnej, jak i dzięki udziałowi ekspertów i ich opinii. Na szerszą perspektywę podejmowanych działań składają się między innymi:

wszelkie przeszłe działania (udane oraz nie), które w jakikolwiek sposób dotyczyły przedmiotu planowanego przez nas procesu

uwarunkowania prawne oraz administracyjne, wpływające na dalsze losy wypracowanych rozwiązań

społeczne, lokalne zależności, potencjalna chęć współpracy, współdziałania, wielość „aktorów” społecznych

Ludzie to absolutnie kluczowy element, bez którego żadna partycypacja nie może mieć miejsca. By jednak dobrze zaplanować taki proces należy zastanowić się, kto tak naprawdę jest (lub może być) zainteresowanym i w jakikolwiek sposób zaangażowany w przedmiot działań partycypacyjnych. Są problemy, które dotyczą całej społeczności, są jednak i takie, przy których konieczne jest poznanie zdania, tylko niektórych z nich. Warto poszukać odpowiedzi na kilka pytań:

jacy „aktorzy” są obecni w danym środowisku? – obywatele, liderzy opinii, urzędnicy i inni przedstawiciele władzy, organizacje obywatelskie i pozarządowe

kogo nie ma? przedstawiciele jakich grup są niezauważani, marginalizowani, nie uczestniczą aktywnie w wydarzeniach społecznych

kogo zaprosić? – partycypacja nie może odbywać się „za zamkniętymi drzwiami”, ale warto wybrać te grupy osób, których zdanie i opinia jest szczególnie cenne dla całości procesu i skierować do nich specjalne zaproszenie

Następnym etapem, zbliżającym już do właściwej realizacji całego działania, jest zaplanowanie całości **procesu**. Mając już możliwie bogatą wiedzę na temat naszych celów oraz szerszego kontekstu partycypacji warto zastanowić się, w jaki sposób takie działanie przeprowadzić?

jaką wybieramy technikę? – wielość i różnorodność technik partycypacyjnych pozwala dobrać tę, która pomoże w osiągnięciu zaplanowanego celu; (można oczywiście łączyć kilka różnych technik i sposobów przeprowadzenia procesu, jeśli wymaga tego złożoność procesu)

kogo potrzebujemy? – warto poszukać „sprzymierzeńców” wśród lokalnych grup, autorytetów, którzy swoim poparciem wesprą inicjatywę. Należy jednak pamiętać, by na takich działaniach i „sojuszach” nie ucierpiał neutralny charakter całości procesu (zwłaszcza, gdy dotyczy kontrowersyjne sprawy)

czego potrzebujemy? – jakiego wsparcia organizacyjnego, jakich zasobów ludzkich finansowych

jak informujemy? – warto zaplanować sposób, w jaki będziemy informować i zapraszać uczestników do organizowanego przez nas procesu

jak to zrobimy? – pomocne będzie sformułowanie szczegółowego planu działania, poszczególnych kroków, scenariuszy spotkań, warsztatów

Zakończenie procesu partycypacyjnego nie jest jedynym rezultatem organizowanych działań. Na końcowy **wynik** składa się między innymi:

osiągnięcie zaplanowanego celu, ewentualnie stopień, w jakim się to udało oraz zidentyfikowanie przyczyn sukcesów/niepowodzeń

sposób w jaki proces został zrealizowany oraz wszystkie „odkrycia”, które pojawiły się w jego trakcie (zarówno te pozytywne, jak i te będące błędami)

informacje zwrotne od uczestników procesu

Powyższe informacje na temat partycypacji obywatelskiej pochodzą z portalu <http://www.partycypacjaobywatelska.pl>

Portal powstał i prowadzony jest w ramach programu Laboratorium Partycypacji Obywatelskiej realizowanego przez **Pracownię Badań i Innowacji Społecznych Stocznia** przy wsparciu Fundacji im. Stefana Batorego.

Laboratorium Partycypacji Obywatelskiej powstało jako miejsce służące wymianie wiedzy i doświadczeń różnorodnych środowisk oraz osób związanych z działaniami partycypacyjnymi.

Jednym z naszych głównych celów jest także podzielenie się w przystępny sposób zgromadzoną wiedzą z osobami, które do tej pory z partycypacją nie miały do czynienia.

KORZYŚCI Z PARTYCYPACJI

1. Mieszkańcy znają i rozumieją intencje władz lokalnych – legitymizacja
2. Następuje lepsze zdiagnozowanie potrzeb lokalnych
3. Żywe reagowanie na pojawiające się problemy i sprawna komunikacja
4. Mieszkańcy angażują się zarówno w proces wymyślenia rozwiązania/strategii jak również są też częścią rozwiązania
5. Zwiększa się zaufanie do władz lokalnych – efektywna komunikacja
6. Wykorzystuje się realne i potencjalne zasoby lokalne do rozwiązywania problemów - szerokie korzystanie z różnorodnych kompetencji, umiejętności ludzi i instytucji
7. Mieszkańcy nie są biernym odbiorcą usług, a aktywnym podmiotem zmiany
8. Tworzy się kultura dialogu i kreatywności
9. Zapobiega się potencjalnym konfliktom w przyszłości w szczególności w sprawach drażliwych

PARTYCYPACJA SPOŁECZNA – WARUNEK CZY BARIERA DOBREGO RZĄDZENIA?¹

Z punktu widzenia socjologia polityki partycypacja jest relacją społeczną zmniejszającą dystans, nierównowagę, asymetrię między podmiotami ulokowanymi w przestrzeni społecznej, a dysponującymi zróżnicowanym i najczęściej nierównym dostępem do zasobów ekonomicznych, kulturowych, społecznych i symbolicznych. Zróżnicowanie to dotyczy również wytwarzania, pozyskiwania, pomnażania, akumulacji i podziału tych zasobów. Sprawą dyskusyjną jest czy partycypacja jest relacją w przeważającym stopniu jednostronną, czy raczej dwustronną. Prawdopodobnie w praktyce życia społecznego spotykamy częściej przejawy relacji jednostronnej, czyli takiej, w której słabszy partner dopuszczany jest do udziału w podejmowaniu decyzji lub/i wpływie na ich kształt. Można jednak wyobrazić sobie sytuację, w której silniejszy podmiot ma prawo „zaglądać” na podwórko podmiotu słabszego i wpływać na to, w jaki sposób działa i jakie realizuje cele.

Dość trudno jest sobie wyobrazić pojawienie się efektywnych i satysfakcjonujących relacji partycypacyjnych bez przyjęcia (rozszerzonej) idei zrównoważonego rozwoju, rozumianej jako proces, w którym podstawową zasadą, wedle której działają podmioty jest samoograniczenie się, a nie dążenie do maksymalizacji własnych interesów i hegemonii wyznawanych wartości. Poniżej dylematy i trudności partycypacji:

Partycypacja społeczna jest rodzajem ideologii, która ma zasłonić rzeczywiste interesy i reguły gry politycznej, a więc mówienie o niej pojawia się szczególnie wtedy, gdy jest coś „do ugrania” w sposób niejawnym, ukrytym.

Partycypacja skrywa nieudolność i brak kompetencji. Znacznie częściej partycypować chcą ci, którzy mają niewiele do powiedzenia i zaoferowania, jednak chcą uczestniczyć w celu publicznego zaistnienia.

Partycypacja opóźnia, a często wręcz hamuje podejmowanie decyzji, więc jest swego rodzaju hamulcem rozwoju.

Partycypacja, jeśli w ogóle się pojawi, to jest sterowana przez silniejszego aktora w przestrzeni społecznej, dzięki niej uzyskuje on legitymizację swoich działań, słabsi mniej wpływowi aktorzy uzyskują zaś „przywilej” partycypowania.

Czy w praktyce życia społecznego można dostrzec przykłady skutecznej, efektywnej partycypacji społecznej. Jeśli tak, to od czego to zależy?

Bibliografia

„Partycypacja społeczna i aktywizacja w rozwiązywaniu problemów społeczności lokalnych” red. B. Lewenstein, J. Schindler, R. Szkrzybiec, WUW, CAL Warszawa 2010

Komunikacja i partycypacja społeczna

<http://www.msap.uek.krakow.pl/doki/publ/komunikacja.pdf>

Obywatele współdecydują. Przewodnik po partycypacji społecznej. Partycypacja obywatelska w Polsce <http://partycypacjaobywatelska.pl/biblioteka-partycypacja/publikacje>

STOProcent jakości. Szkolenia w sektorze pozarządowym <http://stowarzyszeniestop.pl/index.php?id=125>

Wojciech Łukowski materiały konferencyjne „Nowe (współ)rzządzenie? partycypacja w teorii i praktyce” 28-29 września 2010

PODSTAWY PRAWNE KONSULTACJI SPOŁECZNYCH

Jedną z bardzo ważnych kwestii, jakie pojawiają się w praktycznym aspekcie inicjowania i prowadzenia działań konsultacyjnych, jest ich formalne oraz nieformalne uregulowanie.

Okoliczność ta jest o tyle istotna, że podmioty interesujących nas procedur działają w przestrzeni administracyjnej, gdzie obowiązują dosyć ściśle reguły postępowania. Poniżej dokonamy generalnego przeglądu regulacji normatywnych, aby ułatwić użytkownikom poradnika obracanie się w świecie formalnych standardów odnoszących się do tej sfery. Zastrzegamy jednocześnie, iż nie ma on wyczerpującego charakteru. Zaczniemy od standardów europejskich, przejdziemy przez szczebel krajowy, a zakończymy na rozwiązaniach samorządowych jako domykających tę swoista, wielostopniowa drabinę.

Zasady i standardy Unii Europejskiej

Unia Europejska, będąc bardzo złożoną siatką instytucji i relacji, stosuje w praktyce wiele zróżnicowanych procedur konsultacyjnych. Nie sposób ich tutaj nawet wymieniać, bo takie zestawienie byłoby przypadkowe i powierzchowne. Warto skoncentrować się na regulacjach, które mają największe znaczenie dla instytucji unijnych. Należy do nich zaliczyć;

1. postanowienia Komisji Europejskiej, która 11 grudnia 2002 roku ustaliła ogólne zasady i standardy konsultacji publicznych. Nadrzędnym celem tych rozwiązań było przede wszystkim pogłębienie otwartości i dostępu do instytucji unijnych.

Podstawowe zasady ustalone przez Komisję to:

- *uczestnictwo,*
- *otwartość i odpowiedzialność,*
- *efektywność,*
- *spójność.*

Za minimalne standardy prowadzenia konsultacji uznane zostały między innymi:

- *dostęp do informacji dotyczących procesu konsultacji,*
- *zapewnienie wszystkim zainteresowanym dostępu do procesu konsultacji,*
- *odpowiedni czas na zgłaszanie uwag i opinii (8 tygodni na uwagi pisemne i minimum 20 dni na zaproszenie na publiczne spotkanie).*

Powyższe zasady i standardy obowiązują od 1 stycznia 2003 roku i dotyczą wszystkich inicjatyw Komisji. Za podmioty instytucjonalizujące mechanizmy konsultacyjne uważane są przede wszystkim Komitet Regionów oraz Komitet Ekonomiczno-Społeczny. Stały się one przykładem do naśladowania dla innych krajów i urzędów.

Prawodawstwo polskie

Jak już wyżej wspominaliśmy, polskie prawodawstwo dopiero wprowadza rozwiązania dotyczące partycypacji społecznej. Nie najlepiej świadczy o jakości tych unormowań fakt, że mamy tu do czynienia z wieloma istotnymi deficytami, do których należy na przykład brak definicji i szczegółowych rozstrzygnięć w kwestii konsultacji społecznych. Sytuacja taka nie oznacza, że instytucja ta jest w ogóle nieobecna w rodzimym ustawodawstwie.

Polskie wytyczne w zakresie konsultacji społecznych są rozsięte po różnych ustawach, rozporządzeniach i innych przepisach. Taki stan rzeczy nie ułatwia poruszania się w tym obszarze. Z obserwacji praktyki wynika, że większość urzędów stara się w sposób w miarę profesjonalny korzystać z dostępnych regulacji. Wskazuje na to między innymi analiza materiałów informacyjno-konsultacyjnych, przygotowywanych przez urzędy samorządowe.

Podstawą prawną do przeprowadzania konsultacji społecznych, dyskusji

publicznych i włączania społeczeństwa w podejmowanie decyzji są:

• Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku.

Wspominaliśmy już wcześniej, że nie znajdziemy w niej regulacji odnoszącej się do szczególnej formy partycypacji, jaką są konsultacje społeczne. W sposób pośredni można wywodzić tę instytucję z wielu, ogólnych zasad konstytucyjnych, które „określając podstawowy kierunek rozwiązania danej kwestii, odsyłają unormowanie szczegółów do ustawy zwykłej”. Za takie kierunkowe zasady należy uznać między innymi:

1. *zasadę demokratycznego państwa prawnego*, zakładającą między innymi (współ)decydowanie obywateli, poprzez szeroki wachlarz rozwiązań instytucjonalnych i proceduralnych, o formie i treści rozstrzygnięć władzy publicznej (art. 2);
2. *zasadę dialogu społecznego* jako podstawy dla różnych form i metod współpracy między partnerami społecznymi, przez których rozumie się związki zawodowe, organizacje społeczno-zawodowe rolników, organizacje pracodawców, organizacje pozarządowe, samorządy czy kościoły (preambuła konstytucji);
3. *zasadę społecznej gospodarki rynkowej* jako podstawy systemu ekonomicznego Rzeczypospolitej, opierającego się na wolności działalności gospodarczej, własności prywatnej oraz solidarności, dialogu i współpracy partnerów społecznych (art. 20);
4. *zasadę pomocniczości* jako elementu „umacniającego uprawnienia obywateli i ich wspólnot” poprzez zapewnianie im pierwszeństwa w rozwiązywaniu problemów społecznych (preambuła i rozdz. VII poświęcony samorządowi terytorialnemu).
5. Katalog zasad, które można przywołać w tej sytuacji, jest bardzo obszerny i zapewne nie popełnilibyśmy błędu, gdybyśmy chcieli go uzupełnić np. o *zasadę suwerenności narodu, samorządności czy społeczeństwa obywatelskiego*.

Patrząc z perspektywy procedur konsultacyjnych, czyli kwestii wpływu społeczeństwa na kształtowanie polityki publicznej, należy podkreślić szczególne, a może nawet najważniejsze znaczenie *zasady praw i wolności obywatelskich*. Analiza jej treści jest istotna dla różnorodnych aspektów omawianego przez nas zagadnienia. Tym, które w największym stopniu można uznać za

powiązany z analizowaną przez nas materiają, *jest prawo do informacji*: należy je traktować jako znaczącą przesłankę efektywności różnorodnych mechanizmów partycypacji – a tym samym demokracji. Dlatego ważne są rozstrzygnięcia, zawarte w *rozdziale II Konstytucji poświęconym wolnościom, prawom i obowiązkom człowieka i obywatela. Zapisy artykułów 54 (ust. 1), 61 (ust. 1) i 74 (ust. 3) Konstytucji w sposób jednoznaczny potwierdzają prawo obywatela do uzyskiwania, a także rozpowszechniania informacji. Szczególnie ważne są rozwiązania zawarte w artykule 61, przyznające obywatelowi prawo do uzyskania informacji o działalności organów władzy publicznej oraz osób pełniących funkcje publiczne. Obejmuje ono tym samym uzyskiwanie informacji o działalności samorządu terytorialnego, innych postaci samorządu, a także innych osób oraz jednostek organizacyjnych w zakresie, w jakim wykonują one zadania władzy publicznej i gospodarują darując mieniem komunalnym lub majątkiem Skarbu Państwa. Uprawnienia te materializują się poprzez dostęp do dokumentów oraz wstęp na posiedzenia kolegialnych organów władzy publicznej, pochodzących z powszechnych wyborów, z możliwością rejestracji dźwięku i obrazu. W sposób szczególny w Konstytucji podkreślono powyższe prawo w odniesieniu do informacji o stanie i ochronie środowiska.*

W analizowanym kontekście należy też przywołać *zapisy artykułu 63 mówiącego o prawie do składania petycji, wniosków i skarg w interesie publicznym, własnym lub innej osoby za jej zgodą do organów władzy publicznej oraz do organizacji i instytucji społecznych w związku z wykonywanymi przez nie zadaniami zleconymi z zakresu administracji publicznej. W rozpowszechnionym przekonaniu instytucja konsultacji także może być wykorzystywana do takich celów.*

Ten fragment rozważań dotyczących regulacji konstytucyjnej można krótko podsumować: mimo braku bezpośrednich zapisów dotyczących konsultacji, tworzą one normatywne podstawy dla ich stosowania w praktyce społecznej. Jednocześnie są one prawnie wiążące dla wszystkich organów władzy publicznej. Detalizacja tych zasad następuje na poziomie ustawodawstwa zwykłego. I tak dzieje się faktycznie w przypadku normatywnej regulacji zagadnienia konsultacji. Tutaj należy wskazać na następujące akty prawa:

Ustawy samorządowe.

W pewnym zakresie można umieścić te rozwiązania normatywne w jednym punkcie, gdyż wszystkie (ustawa z dnia 8 marca 1990 roku o samorządzie gminnym oraz dwie ustawy z dnia 5 czerwca 1998 roku – o samorządzie powiatowym i samorządzie województwa) przewidują możliwość przeprowadzania konsultacji społecznych, proponując w tej materii bliźniacze sformułowania.

I tak ustawa o samorządzie gminnym w artykule 5a stanowi, że:

1. W wypadkach przewidzianych ustawą oraz w innych sprawach ważnych dla Gminy na jej terytorium mogą być przeprowadzane konsultacje z mieszkańcami Gminy.
2. Zasady i tryb przeprowadzania konsultacji z mieszkańcami gminy określa uchwała rady gminy.

Z kolei ustawa o samorządzie powiatowym w artykule 3d przewiduje, że:

1. W przypadkach przewidzianych ustawą oraz w innych sprawach ważnych dla powiatu na jego terytorium mogą być przeprowadzane konsultacje z mieszkańcami powiatu.
2. Zasady i tryb przeprowadzania konsultacji z mieszkańcami powiatu określa uchwała rady powiatu.

Ustawa o samorządzie województwa w artykule 10a stanowi, że:

1. W przypadkach przewidzianych ustawą oraz w innych sprawach ważnych dla województwa na jego terytorium mogą być przeprowadzane konsultacje z mieszkańcami województwa.
2. Zasady i tryb przeprowadzania konsultacji z mieszkańcami województwa określa uchwała sejmiku województwa.

Konsultacje społeczne występujące na wszystkich stopniach samorządu terytorialnego mogą mieć charakter obowiązkowy (obligatoryjny) lub nieobowiązkowy (fakultatywny). Pierwsze są związane z przypadkami ściśle przewidzianymi ustawą, drugie dotyczą ważnych, choć nieoznaczonych spraw. Dwie ustawy (o samorządzie gminnym i powiatowym) wymieniają kwestie, w których przeprowadzenie konsultacji jest obowiązkowe. Ustawa o samorządzie województwa nie stanowi o takich sytuacjach.

Ustawa o samorządzie gminnym przewiduje konsultacje obligatoryjne w zakresie:

- a. tworzenia, łączenia, dzielenia i znoszenia gmin oraz ustalania ich granic,
- b. nadawania gminie lub miejscowości statusu miasta i ustalania jego granic,
- c. ustalania i zmiany nazwy gmin oraz siedziby ich władz,
- d. tworzenia jednostki pomocniczej.

Ustawa o samorządzie powiatowym przewiduje konsultacje obligatoryjne w zakresie:

- a. tworzenia, łączenia, podziału i znoszenia powiatów oraz ustalania ich granic,
- b. ustalania i zmieniania nazwy powiatów oraz siedzib ich władz.

Zagadnieniu konsultacji samorządowych towarzyszy wiele zróżnicowanych stanowisk i poważnych kontrowersji zawartych w literaturze przedmiotu. Toczy się między innymi debata, czy jest to

uprawnienie społeczności lokalnej, czy jej obowiązek. Skoro przepisy żadnej z ustaw samorządowych nie definiują pojęcia „sprawa ważna”, jak należy je interpretować?

Jak powinny być zdefiniowane warunki techniczne i organizacyjne, aby konsultacje miały autentyczny charakter? Jaki zakres swobody w ustalaniu trybu i zasad przeprowadzania konsultacji z mieszkańcami gminy, powiatu czy województwa powinien mieć organ samorządowy?

W naszym opracowaniu nie jesteśmy w stanie wyjaśnić wszelkich kwestii a nadto rozstrzygać pojawiających się wątpliwości. Tutaj odsyłamy do wielu szczegółowych opracowań odnoszących się do tej materii, które zamieszczamy w bibliografii.

Spośród innych ważnych regulacji prawnych, tworzących otoczenie normatywne dla konsultacji społecznych, należy wymienić następujące:

- *Ustawa o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie z dnia 24 kwietnia 2003 roku (Dz. U. nr 96, poz. 873 z późn. zm.)* Regulując sferę relacji między administracją publiczną a organizacjami społecznymi i mówiąc w artykule 5 o formach współpracy, wyróżnia ona konsultacje jako jedną z zasadniczych jej postaci, nakazując organom administracji publicznej, prowadzącym działalność w sferze zadań publicznych, obowiązek konsultowania projektów aktów normatywnych w dziedzinach dotyczących działalności statutowej tychże organizacji. Taki sam obowiązek dotyczy konsultowania projektów aktów normatywnych ze sfery zadań publicznych z radami działalności pożytku publicznego, w przypadku ich utworzenia przez właściwe jednostki samorządu terytorialnego. Tym celem mają także służyć wspólne zespoły o charakterze doradczym i inicjatywnym, złożone z przedstawicieli organizacji pozarządowych, podmiotów wymienionych w art. 3 ust. 3 ustawy, oraz przedstawicieli właściwych organów administracji.

Organy stanowiące jednostek samorządu terytorialnego zostały zobowiązane do określenia, w drodze uchwał, szczegółowego sposobu konsultowania z radami działalności pożytku publicznego lub organizacjami pozarządowymi i podmiotami z art. 3 ust. 3 projektów aktów prawa miejscowego w dziedzinach dotyczących działalności statutowej tych organizacji. Podobne, choć nie tożsame rozwiązania mogą być wykorzystywane w praktyce organów administracji rządowej, które mogą w drodze konsultacji z organizacjami pozarządowymi przyjmować programy współpracy z nimi na okres od roku do pięciu lat.

- *Ustawa o Trójstronnej Komisji do Spraw Społeczno-Gospodarczych i wojewódzkich komisjach dialogu społecznego z dnia 6 lipca 2001 roku (Dz. U. nr 100, poz. 1080 z późn. zm.)*. Mimo iż ustawodawca w sposób bezpośredni nie odwołuje się do kwestii konsultacji, w omawianym zakresie należy zwrócić szczególną uwagę na dokument programowy Rady Ministrów „Zasady dialogu społecznego”, przyjęty przez rząd 22 października 2002 roku. Prawo do opiniowania programów rządowych oraz projektów aktów prawnych uznano za podstawę funkcjonowania demokratycznej

administracji publicznej. Procedury konsultacyjne mają służyć podwyższeniu jakości aktów prawnych oraz zapewniać ich społeczną akceptację i znajomość.

Za jedną z podstawowych form dialogu społecznego uznano konsultacje, *których „celem jest dwukierunkowa komunikacja administracji publicznej z partnerami społecznymi, prowadzona w celu uzyskania opinii na temat proponowanych przez administrację rozwiązań. Formy konsultacji mogą być zróżnicowane: od przedstawienia pisemnych opinii po konferencje i spotkania uzgodnieniowe”*.

Za warunek efektywnych konsultacji i pilne zadanie uznano wówczas doprecyzowanie w ustawodawstwie polskim przedmiotu konsultacji społecznych oraz rozgraniczenie kwestii podlegających konsultacji z partnerami społecznymi, na mocy odpowiednich ustaw od zagadnień konsultowanych i uzgadnianych w ramach celowo do tego stworzonych ciał dialogu społecznego oraz wprowadzanie konsultacji za pomocą nowoczesnych narzędzi informatycznych. Niezbędne jest również jasne sprecyzowanie prawnego charakteru opinii wyrażonych przez partnerów społecznych w toku procesu konsultacyjnego oraz konsekwencji zmian w treści konsultowanego aktu.

• *Ustawa o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania z dnia 3 października 2008 roku (Dz. U. nr 199, poz. 1227 z późn. zm.).* Jest to przykład regulacji prawnej nakładającej obowiązki konsultacyjne na różne organy administracji publicznej. Jej dział III poświęcono udziałowi społeczeństwa w ochronie środowiska. W generalnej dyspozycji zawartej w artykule 30 nałożono na organy administracji właściwe do wydania decyzji lub opracowania projektów dokumentów, objętych zakresem ustawy, wymóg zapewnienia możliwości udziału społeczeństwa odpowiednio przed wydaniem tych decyzji lub ich zmianą oraz przed przyjęciem tych dokumentów lub ich zmianą. Są nimi zarówno konkretne decyzje o uwarunkowaniach środowiskowych, jak i różnego rodzaju dokumenty planistyczne, np. programy ochrony środowiska czy plany gospodarki odpadami. W artykule 33 tej ustawy sformułowano szereg wymagań odnoszących się do samej procedury, która może przybrać, jak pokazuje praktyka społeczna, postać konsultacji. I tak przed wydaniem i zmianą decyzji, wymagających udziału społeczeństwa, organ właściwy do wydania decyzji, bez zbędnej zwłoki, podaje do publicznej wiadomości informacje o:

- 1) przystąpieniu do przeprowadzenia oceny oddziaływania przedsięwzięcia na środowisko;
- 2) wszczęciu postępowania;
- 3) przedmiocie decyzji, która ma być wydana w sprawie;
- 4) organie właściwym do wydania decyzji oraz organach właściwych do wydania opinii i dokonania uzgodnień;
- 5) możliwościach zapoznania się z niezbędną dokumentacją sprawy oraz o miejscu, w którym jest ona wyłożona do wglądu;
- 6) możliwości składania uwag i wniosków;

7) sposobie i miejscu składania uwag i wniosków, wskazując jednocześnie 21-dniowy termin ich składania;

8) organie właściwym do rozpatrzenia uwag i wniosków;

9) terminie i miejscu rozprawy administracyjnej otwartej dla społeczeństwa, o której mowa w artykule 36, jeżeli ma być ona przeprowadzona;

10) postępowaniu w sprawie transgranicznego oddziaływania na środowisko, jeżeli jest prowadzone.

Same uwagi i wnioski mogą być wnoszone w formie pisemnej, ustnie do protokołu i za pomocą środków komunikacji elektronicznej. Organ opracowujący projekt dokumentu wymagającego udziału społeczeństwa ma obowiązek rozpatrzenia uwag i wniosków, dołączenia do przyjętego dokumentu uzasadnienia zawierającego informacje o udziale społeczeństwa w postępowaniu oraz o tym, w jaki sposób zostały wzięte pod uwagę i w jakim zakresie zostały uwzględnione uwagi i wnioski zgłoszone w związku z udziałem społeczeństwa np. w procedurze konsultacyjnej.

Idąc tym tropem myślenia, możemy wskazać kolejne akty rangi ustawowej oraz niższego rzędu, które zawierają cały szereg zapisów regulujących procedury konsultacyjne na centralnym i lokalnym poziomie systemu politycznego.

Rozwiązania takie są obecne w następujących wybranych aktach normatywnych:

- *Ustawa o zasadach prowadzenia polityki rozwoju z dnia 6 grudnia 2006 roku* (Dz.U. nr 227, poz. 1658), która nakazuje konsultować projekty programów rozwoju z jednostkami samorządu terytorialnego, partnerami społecznymi i gospodarczymi (art. 19a.). Podmiot opracowujący projekt strategii rozwoju ogłasza w dzienniku o zasięgu krajowym oraz na swojej stronie internetowej informację o konsultacjach, a w szczególności zaproszenie do uczestnictwa w procesie konsultacji, miejsce i tematy spotkań i konferencji oraz adres strony internetowej, na której zamieszczono projekt strategii rozwoju. Wskazani powyżej partnerzy mogą, w terminie 35 dni od dnia ogłoszenia, wyrazić opinię na temat projektu. Brak stanowiska lub opinii w tym terminie oznacza rezygnację z prawa do jej wyrażenia. W terminie 30 dni od dnia zakończenia konsultacji podmioty je organizujące przygotowują sprawozdanie z przebiegu i wyników konsultacji, zawierające w szczególności ustosunkowanie się do uwag zgłaszanych w trakcie konsultacji wraz z uzasadnieniem oraz podają je do publicznej wiadomości na swojej stronie internetowej.

- *Ustawa o pomocy społecznej z dnia 12 marca 2004 roku* (Dz. U. z 2004, nr 64 poz. 593), która mówi o konsultacyjnym trybie opracowywania i realizacji gminnych, powiatowych strategii rozwiązywania problemów społecznych i strategii wojewódzkiej w zakresie polityki społecznej.

• *Ustawa o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy z dnia 20 kwietnia 2004 roku*, (Dz. U. z 2004, nr 99, poz. 1001 z późn. zm.), zobowiązująca samorząd województwa i powiatu do konsultacyjnego trybu opracowywania planów działań na rzecz zatrudnienia (art. 6) oraz działań instytucji rynku pracy, za które uznano między innymi instytucje dialogu społecznego i instytucje partnerstwa lokalnego. Rozdział 8 omawianej ustawy poświęcony został dialogowi społecznemu i partnerstwu na rynku pracy, które mają być realizowane przez władze publiczne we współpracy z partnerami społecznymi, w szczególności w ramach działalności rad zatrudnienia (naczelnej, wojewódzkiej i powiatowej) i partnerstwa lokalnego.

• *Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z dnia 27 marca 2003 roku*, (Dz. U. z 2003 r., nr 80, poz. 717 z późn. zm.), projektująca złożony system opiniowania, konsultowania i debatowania przy sporządzaniu studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego (m. in. art. 11 i 17).

Wymienione powyżej ustawodawstwo, z oczywistych racji zaprezentowane tylko częściowo, wskazuje na to, iż konsultacje są trwałym i integralnym elementem wielu mechanizmów społeczno-gospodarczych, zdefiniowanych na gruncie polskiego prawodawstwa. Z pewnością nie są one wyczerpujące i kompletne, ale zwłaszcza administracji i partnerom społecznym dają możliwość wypełniania ich realnymi treściami zawierającymi się w konkretnych działaniach. W dalszej części rozdziału przyjrzymy się, jak kwestie konsultacji przekładane są na język rozwiązań funkcjonujących w praktyce polskiego samorządu.

Samorządowe regulacje procedur konsultacyjnych i ich rodzaje

Prezentując zasadnicze formy samorządowych regulacji procedur konsultacyjnych, prócz ich statusu normatywnego możemy wskazać dwie zasadnicze kategorie:

- zewnętrzne – określające podstawowe rozwiązania i reguły współdziałania administracji samorządowej z partnerami społecznymi działającymi w ich otoczeniu,
- wewnętrzne – określające zasady działania obowiązujące przedstawicieli administracji samorządowej w stosunkach z partnerami społecznymi.

Do głównych dokumentów regulujących działalność samorządów w zakresie konsultacji należą w szczególności: *uchwały i zarządzenia organów stanowiących i wykonawczych, regulujące procedury dotyczące współpracy z organizacjami społecznymi, oraz regulaminy i inne wewnętrzne akty normatywne*. Dokonując przeglądu funkcjonujących rozwiązań, należy zauważyć, że samorzady nie stosują w tej kwestii jednorodnych rozwiązań.

Poniżej prezentujemy przykłady rozwiązań obowiązujących na szczeblu lokalnym wraz z krótkim omówieniem ich zawartości. W załącznikach do niniejszego rozdziału zaprezentowano wybrane dokumenty (dostępne na stronie www.frdl.org.pl), przytoczone we

fragmentach lub w całości. W celu zapoznania się z praktyką społeczną polskich samorządów polecamy lekturę kolejnych rozdziałów poradnika.

Praktyka pokazuje, że regulacje rad samorządowych związane z konsultacjami mogą przyjmować następującą postać:

• Uregulowanie zasad prowadzenia konsultacji społecznych w statucie gminy.

Forma ta występuje dość często w polskich samorządach ale odnosi się do relatywnie niewielkiego zakresu regulacji przedmiotowej, jakim jest kwestia funkcjonowania jednostek pomocniczych samorządu. Przykładem może być Statut Miasta Wrocławia w części poświęconej samorządowym jednostkom pomocniczym (część V, rozdział 1 – załącznik nr 1 do niniejszego rozdziału)¹⁶. W zaproponowanym tam rozwiązaniu zadeklarowano, iż osiedla tworzy Rada Miejska w drodze uchwały po przeprowadzeniu konsultacji z mieszkańcami lub z ich inicjatywy. Nakaz konsultacji dotyczy też projektu podziału obszaru miasta na jednostki pomocnicze, który Rada Miejska przedstawia do publicznej konsultacji. W konsultacjach uczestniczyć mogą mieszkańcy projektowanych jednostek oraz instytucje i organizacje prowadzące działalność na tym terenie. Wymagany okres ich trwania to 6 tygodni od chwili ogłoszenia projektu; po upływie tego okresu projekt uwzględniający wyniki konsultacji winien zostać niezwłocznie przedstawiony do zatwierdzenia Radzie Miejskiej. Procedura konsultacyjna w postaci referendum wśród mieszkańców istniejących czy projektowanych osiedli może zostać uruchomiona w sytuacji, gdy zniesieniu, podziałowi lub powiększeniu obszaru jednostki pomocniczej towarzyszą różnice lub negatywne opinie w wymaganych w takiej sytuacji opiniach rad osiedli. Statut określa ponadto, że procedura konsultacyjna jest kontrolowana przez właściwą komisję. Jeśli chodzi o szczegółowe zasady przeprowadzania konsultacji, to statut odsyła do odrębnej uchwały rady.

Zbliżone rozwiązania można odnaleźć w statutach innych miast. Przykładem może być statut Krakowa, gdzie w paragrafie 73 zawarto regulację mówiącą o uchwale dotyczącej tworzenia, podziału, likwidacji i łączenia dzielnic, która może być podjęta przez Radę Miasta Krakowa z inicjatywy własnej, po przeprowadzeniu konsultacji z wyborcami zamieszkałymi na terenie dzielnic, których to dotyczy (właściwy fragment statutu w załączniku nr 1 do niniejszego rozdziału)¹⁷. Bardziej skomplikowaną procedurę konsultacji zawiera statut miasta Poznania, formuła zbliża je do mechanizmu demokracji bezpośredniej (uchwała nr LVIII/614/IV/2004 Rady Miasta Poznania z dnia 7 grudnia 2004 roku w sprawie zmiany Statutu Miasta Poznania). Konsultacje społeczne są stosowane w odniesieniu do procedury podziału osiedli, ale także – co jest pewnym novum – uchwalania przez Radę Miasta statutu osiedla, gdzie wymogiem jest także przeprowadzenie konsultacji z mieszkańcami (zob. fragment statutu w załączniku nr 1)¹⁸. Załączniki są dostępne na stronie www.frdl.org.pl

- Uregulowanie różnych rodzajów konsultacji społecznych w uchwale rady gminy.

Wspomniana przez nas wcześniej ustawowa dyspozycja do regulowania uchwał rad gmin procedur konsultacyjnych jest jedną z najczęściej wykorzystywanych formuł. Warto w tym momencie przypomnieć, że uchwały te były w znaczącej części efektem prowadzonej przez FRDL i „Gazetę Wyborczą” kontynuacji akcji „Przejrzysta Polska”, gdzie w ramach edycji z 2006 roku i realizacji zasady partycypacji zadanie obligatoryjne polegało na opracowaniu procedury konsultacji społecznych z udziałem społeczności lokalnej. Stąd tak wiele rad gmin w 2006 roku takie działanie podejmowało.

W późniejszej praktyce polskich samorządów można pokazać wiele bardziej dojrzałych rozwiązań (Łódź i uchwała nr LXXXIII/1454/10 Rady Miejskiej z dnia 31 marca 2010 roku w sprawie wprowadzenia regulaminu konsultacji społecznych, Kraków i uchwała Rady Miasta Krakowa z dnia 23 kwietnia 2008 roku w sprawie zasady i trybu przeprowadzania konsultacji społecznych inwestycji i projektów miejskich w Gminie Miejskiej Kraków).

Egzemplifikacją takich rozwiązań są przyjmowane przez organa stanowiące dość szczegółowe Regulaminy Konsultacji Społecznych, *które można określić jako zestawy zasad, metod i rozwiązań proceduralnych, jakimi kieruje się władza, prowadząc dialog z mieszkańcami. Precyzują one różne kwestie, ważne z punktu widzenia partycypacji lokalnej społeczności i roli rady lub urzędu.*

Określa się w nich:

a) Cele konsultacji (np. umożliwienie obywatelom zgłaszania postulatów i zapewnienie wpływu na podejmowanie decyzji w sprawach ważnych dla Gminy czy miasta. Głównie chodzi o to, by władza, planując rozwój Gminy i miasta, brała pod uwagę oczekiwania i potrzeby jej mieszkańców.

b) Charakter i zakres konsultacji (np. powinny być one prowadzone obowiązkowo przy planowaniu ważnych inwestycji i projektów, opracowywaniu różnych strategii i programów rozwoju gmin, w tym przy uchwalaniu budżetu. Regulaminy mogą tworzyć też możliwość prowadzenia konsultacji przy projektach mniejszych, o randze osiedlowej. Jeśli mieszkańcy mają konkretny pomysł na zagospodarowanie przestrzeni na osiedlu bądź chcą wiedzieć więcej na temat planowanej w ich okolicy inwestycji – mogą ubiegać się o przeprowadzenie konsultacji społecznych.

c) Kluczowe elementy procedury oraz podmioty inicjujące i sposób wykonania inicjatywy, dopuszczalne formy i przebieg konsultacji z podziałem na fazy, sposób informowania i dokumentowania ich toku i inne. Regulamin zazwyczaj obliguje urząd do prowadzenia specjalnego serwisu internetowego, służącego konsultacjom z mieszkańcami. Tam powinny znajdować się informacje o prowadzonych i zakończonych

- Uregulowanie w uchwale rady gminy konsultacji społecznych z udziałem organizacji pozarządowych i podmiotów, o których mowa w art. 3 ust. 3 ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 roku o działalności

pożytku publicznego i o wolontariacie, projektów aktów prawa miejscowego w dziedzinach dotyczących działalności statutowej tych organizacji. To kolejny ze sposobów regulowania w akcie prawa miejscowego kwestii prowadzenia konsultacji społecznych, przyjmujący postać **programów współpracy z organizacjami pozarządowymi**. Ich opracowywanie wynikało z obowiązku wykonania dyspozycji zawartej powyższej ustawie. Należy sądzić, że w większości polskich samorządów jest to najczęściej spotykana i jednocześnie jedyna regulacja obejmująca zagadnienie konsultacji społecznych. Podobnie jak w omawianym przypadku, uchwały te były w znaczącej części efektem akcji „Przejrzysta Polska”. W jej edycji z 2005 roku zadanie obligatoryjne w ramach realizacji zasady partycypacji polegało na opracowaniu i wdrożeniu takich programów.

Zarządzenia organów wykonawczych samorządu

Organy wykonawcze samorządu regulują aktami prawa szczegółowe kwestie, odnoszące się do różnych elementów procesu konsultacji. Jako przykład tego typu rozstrzygnięć przywołujemy stosowane w praktyce rozwiązania, jakimi są zarządzenia w sprawie powołania lokalnych ciał opiniodawczych i konsultacyjnych np. w postaci **rad pożytku publicznego lub zespołów konsultacyjnych i opiniodawczych** oraz towarzyszących im regulaminów funkcjonowania takich instytucji. Są one kolejnymi dokumentami określającymi zasady komunikacji społecznej samorządu z organizacjami pozarządowymi. Prężnie działające struktury i mechanizmy dają gwarancję skutecznej współpracy samorządu z organizacjami pozarządowymi oraz innymi podmiotami działającymi w sferze pożytku publicznego i na rzecz swoich mieszkańców.

Cała publikacja znajduje się na stronie www.frdl.org.pl

Powyższe materiały pochodzą z publikacji *„Jak prowadzić konsultacje społeczne w samorządach? Zasady i najlepsze praktyki współpracy samorządów z przedstawicielami społeczności lokalnych”- Przewodnik dla samorządów* **rozdział 1 „Konsultacje społeczne w samorządzie. Normatywny model współpracy z przedstawicielami społeczności lokalnych”** . (strony 18-21)

Praca zbiorowa pod redakcją merytoryczną ekspertów Polskiego Instytutu Demokracji Lokalnej – FRDL Warszawa 2010.

Autorzy: Andrzej Ferens, Robert Kondas, Ilona Matysiak, Grzegorz Rzeenik, Mariusz Szyrski

BIBLIOGRAFIA

- D. Długosz, J. J. Wygnański, *Obywatele współdecydują. Przewodnik po partycypacji społecznej. Partycypacja obywatelska w Polsce*, Stowarzyszenie na rzecz Forum Inicjatyw Pozarządowych, Warszawa 2005
- S. Tekieli (tłum.), *Tworzenie dobrych miejsc. Angażowanie społeczności lokalnej*, Homes and Communities Agency, Wielka Brytania, polskie wydanie: Pracownia Badań i Innowacji Społecznych Stocznia
- T. Jeleński, W. Kosiński (tłum.), *Jak przetworzyć Miejsce. Podręcznik kreowania udanych przestrzeni publicznych*, Project for Public Spaces, Inc., wydanie polskie: Fundacja Partnerstwo dla Środowiska
- *Raport z debaty na temat zagospodarowania terenu zielonego między Nowohuckim Centrum Kultury a Centrum E w Nowej Hucie*, Małopolski Instytut Kultury, <http://www.mik.krakow.pl/autoportret-debaty.html>
- *Raport z debaty na temat zagospodarowania terenu zielonego pomiędzy osiedlem Lipska a ulicą Mały Płaszów*, Małopolski Instytut Kultury, <http://www.mik.krakow.pl/autoportret-debaty.html>
- Skrzypczak B., Theiss W. (red), *Edukacja i animacja społeczna w środowisku lokalnym*, Stowarzyszenie Centrum Wspierania Aktywności Lokalnej, Warszawa 2006
- red. P. Henzler, B. Skrzypczak, *Kim jest animator społeczny*, Stowarzyszenie CAL, Warszawa 2006
- B. Jedlewska, *Animatorzy kultury wobec wyzwań edukacyjnych*, Uniwersytet Marii Curie – Skłodowskiej
- A. Zybala, *Rzeczpospolita partnerska- Czy w Polsce można zarządzać programami i politykami publicznymi w sposób partnerski?*, Centrum Partnerstwa Społecznego „DIALOG” Warszawa 2008
- W. Misztal, *Lokalny dialog obywatelski*, Centrum Partnerstwa Społecznego „DIALOG” Warszawa 2008
- (red.) M. Rymśa, *Organizacje pozarządowe, Dialog obywatelski, Polityka państwa*, Instytut Spraw Publicznych
- *Raport z monitoringu realizacji zasady partycypacji społecznej w samorządach lokalnych*, FRDL 2010
- (red.) B. Jakubowska, M. Kozyra-Olszańska, M. Płocińska, *Od pomysłu do działania – jak rozwiązywać problemy społeczności lokalnych*, Projekt Sieci Demokratycznej (DemNet), 1998

- (red.) E. Grochowska, A. Graham, *Jak rozruszać gospodarczo swoją gminę? Przewodnik dla obywateli*, Fundacja Rozwoju Demokracji Lokalnej, Warszawa 1997
 - J. Kwiatkowski, *Partycypacja społeczna i rozwój społeczny*, materiały programu szkoleniowego dla Samorządów FRDL, Warszawa 2003
 - (red.) A. Ferens, R. Kondas, I. Matysiak, G. Rzeźnik, M. Szyski (ekspertki Polskiego Instytutu Demokracji Lokalnej), *Jak prowadzić konsultacje społeczne w samorządach? Zasady i najlepsze praktyki współpracy samorządów z przedstawicielami społeczności lokalnych. Przewodnik dla samorządów*, FRDL, Warszawa 2010
 - <http://partycypacjaobywatelska.pl> – Program Laboratorium Partycypacji Obywatelskiej, Pracownia Badań i Innowacji Społecznych Stocznia
-